

על השיגעון, או: שיגעון במבחן / דן שרעבי

יש משהו מאוד מרגיע בכתי חולים פסיכיאטריים. ביכולת שלנו לאבחן מי "משוגע" ומי "נורמלי".

יש משהו מאוד מרגיע ביכולת החברה לנעול את אלו המטרידים את שלוותה מאחורי חומות גדולות, שקופות. אחרי הכל, הם "משוגעים".

תולדות השיגעון בעידן התבונה¹

הפסיכולוגיה לא תוכל לעולם לגלות את האמת בדבר השיגעון, כי השיגעון הוא אשר מחזיק באמת הפסיכולוגית.

(מישל פוקו)

בשנת 1961 פרסם מישל פוקו² את ספרו הייצוגי והחשוב "תולדות השיגעון בעידן התבונה". בספרו, מנסה פוקו להתחקות אחר תפיסות שונות של השיגעון בתרבות המערבית לדורותיה: מסוד גדול ואפוף מסתורין בימי הביניים והרנסאנס, למושא של כליאה והרחקה מן החברה בתקופה הקלאסית ועד לעניין של מחקר בפסיכיאטריה של התקופה המודרנית.

פוקו מתאר שבימי הביניים התחלקה האוכלוסייה לשניים: הבריאים והמצורעים. חלוקה זו, לטענתו, לא נעשתה לשם ריפוי אלא לשם אקט סימבולי שקשור לפולחן של טיהור. החל מהמאה ה-17 (תחילת התקופה הקלאסית), החליף המשוגע את המצורע בתפקיד סמן הגבול בין הנורמלי לבין החריג. בין מה שיתכן ונכון לבין מה שהפוך ממנו. באפריל 1665 הפכו בנייני האשפוז הריקים של המצורעים למוסדות אשפוז של "חריגי" החברה, ביניהם המשוגעים. הכליאה בראשיתה, ככל רחבי אירופה, הייתה לאחד מהפתרונות שנתנה המאה ה-17 למשבר הכלכלי שנתן אותותיו בכל רחבי העולם. מבחינה היסטורית, לא היה זה צעד דרמטי ביותר, אך בתולדות השיגעון היא מציינת

¹ מישל פוקו, 'תולדות השיגעון בעידן התבונה', מקור: 1961, מאנגלית: אהרון אמיר, הוצאת כתר, עמ' 240.

² מישל פוקו (1926-1984) פילוסוף והיסטוריון צרפתי. נמנה על קבוצת הוגים בצרפת של המאה העשרים המזוהה עם הפוסט מודרניזם, ביניהם הוגים כמו רולאן בארת', ז'ק לקאן, ז'ק דרידה ועוד.

מאורע מכריע. זהו הרגע בו הופך השיגעון להימנות כאחת מבעיותיה של החברה כמו העוני, הפשע והזנות. מימי הביניים ועד לרנסאנס ניתנה לו החירות לבוא לידי ביטוי באין מפריע, "להתגלות לאור היום". השיגעון הופיע כנושאם של יצירות אמנות והיה כחידה הנוצרת בתוכה את כוחותיו הנסתרים של העולם. לא עוד. עתה הפך מושא לכליאה ולהסתרה וזאת על מנת למנוע שערווייה. להרחיק את הקלון.

ימי ה"כליאה הגדולה" התרחשו במקביל לעלייתה ופריחתה של תקופת ההשכלה שהעמידה את התבונה האנושית כמקור הבלבדי להכרת המציאות. ההנחה הבסיסית היתה שבעולם שוררים סדר וחוקיות ורק השכל האנושי יוכל לפענח אותם. החברה הקלאסית זיהתה את השיגעון עם חוסר דעת ולכן "ביקשה לגנוז את השיגעון, להכרית מן הסדר החברתי דמות שלא מצאה את מקומה בתוכו"³. השיגעון נתפס כהיפוכה של התבונה, כדבר שלא יכול לדור עמה בכפיפה אחת.

וכך, בהיפוך מתעתע, נהפכו המצורעים, שנענשו על שדיברו על אחרים למושוגעים. אלה שהכל מדברים עליהם. והשיגעון של האחר, מאיים על התבונה שלנו. הרי בעולם כה הפכפך, שלעולם לא נוכל לחזות, נוכל בסופו של יום להימצא מחוץ למחנה. נוכל למצוא עוד את עצמנו כלואים בגין אי שפיותנו.

הספר "תולדות השיגעון בעידן התבונה" היווה את אחד ממקורות ההשראה הבולטים ביותר של התנועה האנטי-פסיכיאטרית בשנות השישים והשבעים. חיבורים כמו זה של פוקו וממשיכי דרכו הציגו את בתי החולים הפסיכיאטריים כמוסדות של כוח ושליטה חברתיים המדירים מן הספרה הציבורית - ע"י הגדרות וקטלוג של "נורמאלי" ו "משוגע" - את כל מי שאינו מתאים עצמו לערכים ולנורמות של הקבוצה השלטת בחברה. החשיפה העיקרית לזרם האנטי-פסיכיאטרי, מעבר לחומות העולם האקדמי, התרחשה לא בעקבות

³ שם, עמ' 148.

המחקרים המרתקים שנכתבו באותה תקופה אלא דווקא בעקבות ספרו של קן קיזי, "קן הקוקייה".

קן [קיזי] הקוקייה

המחלקה נועדה לתקן טעויות שנעשו בשכונות ובכנסיות. בשביל זה יש בית חולים. כשתוצר מושלם חוזר לחברה, מתוקן לגמרי כמו חדש, לפעמים טוב יותר מחדש, זה מביא שמחה ללב של האחות הגדולה; מישהו שהגיע מעוות כולו הוא עכשיו רכיב מתפקד ומשולב. (קן הקוקייה, עמ' 54)

קן הקוקייה מספר את סיפורה של מחלקה בבית חולים פסיכיאטרי, סיפור שעיצב דורות של דעות קדומות על אשפוזים, חולי נפש וטיפולם נפשיים. את המחלקה מנהלת ביד רמה ובנחישות נטולת רגש, ראדק', המכונה "האחות הגדולה". כדרכם של "אחים גדולים" היא שולטת במחלקה באופן מוחלט ומי שלא נכנע לדרישותיה מוצא עצמו "מודח" במהרה. דמות המספר היא צ'יף ברומדן, אינדיאני ענק ודמות גאונית שמתחזה לחרש-אילם משום ש "האנשים הם שהתחילו להתנהג קודם כאילו אני טיפש מכדי לשמוע או לראות או להגיד משהו"⁴.

המטופל הבולט במחלקה הוא מקמרפי, עברייני צעצוע, מכור להימורים ולנשים. לאורך הסיפור הוא ממריד את המחלקה נגד ה"אחות הגדולה", בשינוי שעות הצפייה בטלוויזיה, בהכנסת חברה חדשה למחלקה, ובטיולים אל העולם הגדול. הוא בוחר להתחזות למשוגע בהנחה שבוודאי לא תהיה זרה לנו, שהחיים בהרבה יותר פשוטים ככה.

הספר שהפך בשנות השבעים לסרט בבימויו של מילוש פורמן ובכיכובו של ג'ק ניקולסון, נקרא בשמו המלא באנגלית "One Flew Over the Cuckoo's Nest". בתרגום חופשי לעברית: "אחד עף מעל לקן הקוקייה". שם הספר טומן בחובו הזמנה לעלילתו. המילה "flew" באנגלית משמשת גם לציון רשת דייגים ובאמת לאורך הסיפור אנו מגלים רשתות כולאות מסוגים שונים: הפחד של

⁴ קן קיזי - קן הקוקייה Ken Kesey - One Flew Over The Cuckoo's Nest מקור: 1962, תרגום מחדש: 2009, מאנגלית: יריב ספיר, הוצאת זמורה-ביתן, עמ' 350.
⁵ שם, עמ' 228.

המטופלים משינוי מסגרת, מיצירת קשרים חדשים וקיבעונות אישיותיים. או כמו שאומר הרדינג, אחד המטופלים: "אני נולדתי שפן. רק תביט בי. אני פשוט צריך שהאחות תעזור לי להיות מאושר בתפקיד שלי".⁶

מצד אחר הקוקייה היא ציפור ללא קן שמטילה את ביציה בקינים של ציפורים אחרות ומעבירה אליהן את האחריות על גידול צאצאיה כך שאין באמת דבר כזה "קן הקוקייה". כך רומז לנו קיזי על הימצאותם של ה"מטופלים" במקום זר להם, בעוד שמקומם הטבעי הוא מחוץ לבית החולים. באחד הקטעים בספר, גונב מקמרפי אוטובוס ומסיע את החולים לנמל, שם הם עולים לאוניה למסע דייג. הוא מציג את החולים בפני אחראי המקום כפרופסורים ורופאים מהמוסד הרפואי. פתאום, מחוץ לכותלי המוסד, יכולים גם החולים להיראות כמו דוקטורים ופרופסורים מכובדים.

והרי גם אנחנו, לא פעם חשים כציפור בקן לא לה.

מנסים לחוג לסביבה אמיתית יותר, טובה יותר. למצוא את הקן הטבעי שלנו. ומעלינו מרחפת רשת, חברתית או אינטרנטית, הדואגת פן נמצא לנו דרך אחרת. ובתוכנו מקנן מין זיכרון ישן, שמפציר בנו לנסות לאיים על ההגמוניה, לפרוץ את הגבולות, לשבור את החומה.

ובתולדות השיגעון אנו מוצאים גם את ר' נחמן מברסלב ובהיפוכים הכל כך אופייניים לו מראה לנו דרך נוספת. ר' נחמן מלמד אותנו להשלים עם כליאתנו בתוך רשת אימתנית, עם היותנו מטופלים בבית האשפוז הגדול, הלא הוא העולם הזה.

ר' נחמן מברסלב: המשל מתבואה

פעם אחת אמר המלך לאהובו המשנה למלך: באשר אני חוזה בכוכבים, ראיתי באיצטגנינות, שהתבואה של השנה, כל האוכלים יכנס בהם השיגעון. ובכן, תן עצה ידידי, מה נאכל השנה? ענה ואמר המשנה למלך: אני זאת עצתי, אדוני המלך. תן צו למעננו להכין תבואה של אשתקד די צרכנו, ולא נאכל כלל מיבול השנה. חזר ואמר המלך: אבל

⁶ שם, עמוד 81.

מה הועלת, חכם, בתקנתך? מה בצע שנהיה אנחנו לכדנו צלולי דעה וכל יתר הבריות משוגעים? הרי הכל יאמרו שאנחנו המשוגעים ולא הם. תאמר: נכין גם בשביל אחרים משל אשתקד- אין אנו מספיקים. ובכן, מה עצתך אדוני המלך? שאל המשנה למלך. ענה המלך ואמר: אני ידידי-אהובי, עצתי, אין לנו ברירה אלא לאכול גם כן מן התבואה של השנה ולהיות משוגעים יחד עם כל העולם. אלא רצוני ששנינו ניכרל מכל הבריות בזאת, שנדע לפחות כי הננו משוגעים, ואחרים, לאו. שאל המשנה למלך: ילמדנו המלך כיצד נעשה זאת. ענה המלך ואמר: לזאת יש לי עצה. בוא ונחקוק על עצמנו סימן של משוגע. וכל פעם שאתן עיניי כך ותיתן עיניי בי, נדע שאנחנו משוגעים.⁷

ואולי אנחנו באמת משוגעים?

אכלנו מהתבואה, ומאוכלים הפכנו לנאכלים. נפלנו לתרדמת עמוקה, כי להישאר ער נותרה האופציה האחרונה. ועתה מכוסים אנו בצעיפים ותכריכים. צעיפים של תדמיות ואידיאולוגיות. של אמיתות וקביעות. ובעולם המוסתר הזה אנו מגששים באפילה, מנסים למצוא איזה סימן שיכוון, שיאיר, שיזכיר.

כי אותו בעל תפילה הנ"ל בחר לו מקום חוץ ליישוב כנ"ל. ובאותו המקום היה שם נהר לפניו, גם היה שם אילנות ופירות, והיו אוכלים מן הפרות. ועל בגדים לא היה מקפיד כלל.⁸

וייתכן שאם נרשה לעצמנו להיות ללא בגדים, קצת ערומים, נוכל למצוא סימן. ואולי אם נצא מן העיר, מהעיר הבטוחה הזאת, שאין שום סיכוי שנטעה בדרך אליה. אם נוותר על ההרגלים והמוסכמות, נוכל למצוא קצת שפיות.

מה אתה חושב, שאני לא נורמלי להיות נורמלי?! איפה! אני לא נורמלי, ואני גם מציע לך להיות לא נורמלי.⁹

⁷ המשל מתבואה, בתוך מעשיות ומשלים, בתוך: ספורים נפלאים, עמ' כז-כח.

⁸ מתוך מעשה מבעל תפילה לר' נחמן מברסלב.

⁹ מאיר אריאל, מתוך "הדשא של השכן".